

TÜRKİYE-ORTADOĞU İLİŞKİLERİNİN TÜRKİYE-İSRAİL TİCARİ İLİŞKİLERİ EKSENİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ: İHRACAT-İTHALAT YAKINSAMA ANALİZİ

İlhan GÜLLÜ^a

Murat BEŞER^b

Özet

Türkiye'nin İsrail ve diğer Ortadoğu ülkeleriyle olan dış ticareti inişli çıkışlı siyasi ilişkilerin gölgesinde olmakla birlikte özellikle son yirmi yılda kayda değer gelişmeler göstermiştir. Ortadoğu bölgesinin siyasi, iktisadi ve askeri açıdan dış müdahalelere açık yapısı, özellikle 2000'li yıllardan itibaren bölge ülkelerinin ilişkilerinde gerilim ve krizlere yol açmış, bu durum Türk dış ticaretini baskı altına almıştır. Türkiye'nin İsrail, Mısır, Suriye, Birleşik Arap Emirlikleri ile yaşadığı siyasi kriz ortamı, kayıpları telafi edici adımların atılmasıyla son yıllarda yumuşama sürecine girmiştir. Bu çalışmada söz konusu sürecin, Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle olan ticari ilişkilerine etkisi Türkiye-İsrail dış ticaret hacminin gelişimi özelinde el alınmaktadır. Bu çerçevede, seçilmiş Ortadoğu ülkelerinde (İsrail, Lübnan, İran, Mısır, Ürdün ve Türkiye) 1989-2021 arası dönemde dış ticarete yakınsamanın olup olmadığı araştırılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, Türkiye'nin de içerisinde yer aldığı seçilmiş Ortadoğu ülkelerinin dış ticaretinin İsrail'e yakınsadığı, yine İsrail'in de içerisinde yer aldığı seçilmiş Ortadoğu ülkelerinin dış ticaretinin Türkiye'ye yakınsadığı tespit edilmiştir. Sonuç olarak, Türkiye'nin İsrail ve diğer bölge ülkeleriyle olan ticari ilişkilerinin diplomatik krizlerin önüne geçtiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Ortadoğu ülkeleri, İsrail, Dış ticaret, Yakınsama analizi.

EVALUATION OF TURKEY-MIDDLE EAST RELATIONS ON THE AXIS OF TURKEY-ISRAEL TRADE RELATIONS: EXPORT-IMPORT CONVERSION ANALYSIS

Abstract

Although Turkey's foreign trade with Israel and other Middle Eastern countries is in the shadow of its fluctuating political relations, it has shown remarkable developments especially in the last two decades. The political, economic and military nature of the Middle East region, which is open to foreign interventions, has led to tensions and crises in the relations of the countries of the region, especially since the 2000s, and this situation has put Turkish foreign trade under pressure. Turkey's political crisis environment with Israel, Egypt, Syria and the United Arab Emirates has entered a period of softening in recent years, with the steps taken to compensate for the losses. In this study, the effect of the said process on Turkey's commercial relations

^a Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, igullu@hotmail.com

^b Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, mbeser@agri.edu.tr
Makale Geliş Tarihi: 04.03.2023, Makale Kabul Tarihi: 20.03.2023

with the Middle East countries is discussed in terms of the development of Turkey-Israel foreign trade volume. In this framework, it has been investigated whether there is a convergence in foreign trade between 1989-2021 in selected Middle Eastern countries (Israel, Lebanon, Iran, Egypt, Jordan and Turkey). According to the results obtained, it has been determined that the foreign trade of selected Middle Eastern countries, including Turkey, converges to Israel, and the foreign trade of selected Middle Eastern countries, including Israel, converges to Turkey. As a result, it is seen that Turkey's commercial relations with Israel and other regional countries have prevented diplomatic crises.

Keywords: Turkey, Middle East countries, Israel, Foreign trade, Convergence analysis.

Giriş

Günümüz itibariyle Ortadoğu, batılı güçlerin müdahalesine açık olması, kapanmamış ve kökleri tarihin derinliklerindeki sorunları kriz ve çatışmaların odağı olmaktadır. Ortadoğu'nun, söz konusu özelliği, bölge ülkeleri arasındaki iş birliği potansiyelini zayıflatmaktadır. Ülkelerin iç dinamikleri bir yana, bölgenin doğalgaz ve petrol yataklarına, Süveyş Kanalı gibi dünya deniz ticaretinin kilit noktalarından birine sahip olması, Filistin sorunu ve İsrail'in bölgedeki varlığı gibi nedenler, bölgeyi ABD başta olmak üzere batılı güçlerin müdahale alanına dönüştürmektedir.

Mavi Marmara gemisiyle başlayan süreç Türkiye'nin İsrail'le, Arap Baharı ile başlayan süreçte ise Mısır ve Suriye ile olan diplomatik ilişkilerinde krize yol açmıştır. Son yıllarda bölge ülkeleri arasındaki siyasi gerilimlerde yumuşama yaşanmakta ve Türkiye ve İsrail dâhil olmak üzere, kayıpları telafi edici siyasi adımlar atılmaktadır. Bununla birlikte Türkiye'nin İsrail ve diğer bölge ülkeleriyle olan ticari ilişkilerinin diplomatik krizlerin önüne geçtiği görülmektedir. Türkiye'nin, kuruluşundan bir yıl sonra 1949'da diplomatik ilişki kurduğu İsrail ile ekonomik ilişkileri 1990'larda gelişmiş ve 2000'li yıllardaki siyasi kriz ortamlarında da devam etmiştir. Türkiye'nin, diğer Ortadoğu ülkeleriyle olan ticari ilişkileri de aynı şekilde özellikle 2000'li yıllardan itibaren hızla artmıştır.

Bu çalışmada Türkiye İsrail ekonomik ilişkileri dış ticaret hacmi özelinde ele alınmaktadır. Türkiye'nin İsrail ile olan dış ticaret hacmi, diğer Ortadoğu ülkeleri, Türkiye'nin sınırdaş komşuları ve dünya ticaretinin gelişimine bağlı olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışmada seçilmiş Orta Doğu Ülkelerinde (İsrail, Lübnan, İran, Mısır, Ürdün ve Türkiye) 1989-2021 dönemi arasında dış ticarete yakınsamanın olup olmadığı araştırılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, Türkiye'nin de içerisinde yer aldığı seçilmiş Orta Doğu ülkelerinin dış ticaretinin İsrail'e yakınsadığı, yine İsrail'in de içerisinde yer aldığı seçilmiş Orta Doğu ülkelerinin dış ticaretinin Türkiye'ye yakınsadığı tespit edilmiştir.

Günümüz itibariyle Ortadoğu, batılı güçlerin müdahalesine açık olması, kapanmamış ve kökleri tarihin derinliklerindeki sorunları kriz ve çatışmaların odağı olmaktadır. Ortadoğu'nun, söz konusu özelliği, bölge ülkeleri arasındaki iş birliği potansiyelini zayıflatmaktadır. Ülkelerin iç dinamikleri bir yana, bölgenin doğalgaz ve petrol yataklarına, Süveyş Kanalı gibi dünya deniz ticaretinin kilit noktalarından birine sahip olması, Filistin sorunu ve İsrail'in bölgedeki varlığı gibi nedenler, bölgeyi ABD başta olmak üzere batılı güçlerin müdahale alanına dönüştürmektedir.

Mavi Marmara gemisiyle başlayan süreç Türkiye'nin İsrail'le, Arap Baharı ile başlayan süreçte ise Mısır ve Suriye ile olan diplomatik ilişkilerinde krize yol açmıştır. Son yıllarda bölge ülkeleri arasındaki siyasi gerilimlerde yumuşama yaşanmakta ve Türkiye ve İsrail dâhil olmak üzere, kayıpları telafi edici siyasi adımlar atılmaktadır. Bununla birlikte Türkiye'nin İsrail ve diğer bölge ülkeleriyle olan ticari ilişkilerinin diplomatik krizlerin önüne geçtiği görülmektedir. Türkiye'nin, kuruluşundan bir yıl sonra 1949'da diplomatik ilişki kurduğu İsrail ile ekonomik ilişkileri 1990'larda gelişmiş ve 2000'li yıllardaki siyasi kriz ortamlarında da devam etmiştir. Türkiye'nin, diğer Ortadoğu ülkeleriyle olan ticari ilişkileri de aynı şekilde özellikle 2000'li yıllardan itibaren hızla artmıştır.

Bu çalışmada Türkiye İsrail ekonomik ilişkileri dış ticaret hacmi özelinde ele alınmaktadır. Türkiye'nin İsrail ile olan dış ticaret hacmi, diğer Ortadoğu ülkeleri, Türkiye'nin sınırdaş komşuları ve dünya ticaretinin gelişimine bağlı olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışmada seçilmiş Orta Doğu Ülkelerinde (İsrail, Lübnan, İran, Mısır, Ürdün ve Türkiye) 1989-2021 dönemi arasında dış ticarete yakınsamanın olup olmadığı araştırılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, Türkiye'nin de içerisinde yer aldığı seçilmiş Orta Doğu ülkelerinin dış ticaretinin İsrail'e yakınsadığı, yine İsrail'in de içerisinde yer aldığı seçilmiş Orta Doğu ülkelerinin dış ticaretinin Türkiye'ye yakınsadığı tespit edilmiştir.

A. ORTADOĞU'NUN SİYASİ VE İKTİSADİ GÖRÜNÜMÜ

Günümüzdeki Ortadoğu'nun siyasi ve iktisadi görünümü, bulunduğu coğrafyanın özelliklerinden bağımsız değildir. Kuzey Afrika, Doğu Akdeniz, Karadeniz'in Doğu ve Güney kıyı bölgesi, Arap Yarımadası ve Hindistan olmak üzere geniş bir coğrafyanın tamamı ya da bir bölümü coğrafyacılar, askerler ve siyasiler tarafından "Ortadoğu (Middle East)" olarak tanımlanmıştır. Bunun yanında "Yakındoğu (Near East ou Proche-Orient)", "Doğu Avrupa (L'Europe de l'Est)", "Mağrib (Le Maghreb)", "Levant", "Büyük Ortadoğu (Great Middle East)" terimleri ile de bölgenin tamamı ya da bir bölümü ifade edilmektedir. Mevcut bakış açılarına kaynaklık eden "Doğu (Orient)" tanımlaması söz konusu olduğunda coğrafya Batı'da Elbe nehrinin doğu kıyılarına kadar uzanmaktadır. Aşağıdaki tabloda bazı örnekleri gösterildiği üzere her bir tanımlama, ortaya çıkan belirli ihtiyaçlara cevap vermek üzere geliştirilmiştir.

Tablo 1. Bazı Kaynaklara Göre Yakındoğu veya Ortadoğu'ya Dâhil Olan Ülkeler

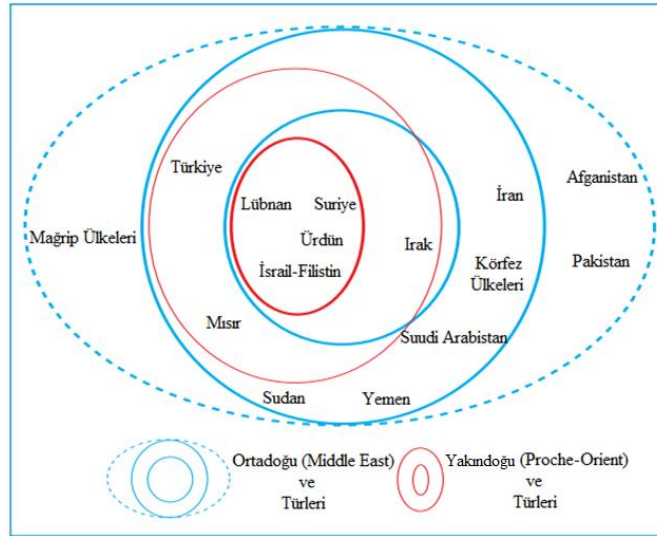
Kaynak	Yakındoğu (Near East)	Ortadoğu (Middle East)
J. Weulersse, Paysans de Syrie et du Proche Orient (1946)	Suriye, Filistin, Lübnan, Irak	
D. Warriner, Land and Poverly in the Middle East (1946)		Mısır, Filistin, Ürdün, Suriye, Lübnan, Irak
W. B. Fisher, The Middle East (1950)		İran, Türkiye, Irak, Lübnan, İsrail, Kıbrıs, Suriye, Suudi Arabistan, Mısır, Sirenayka.
Sir Percy Loraine, (W.B. Fisher tarafından ifade edilmiştir).	Balkan Ülkeleri, Mısır, Akdeniz ve Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler.	
The Middle East, a political and economic survey (Royal Institute of International Affairs, 1950).		Suudi Arabistan, Kıbrıs, İran, Irak, Filistin ve İsrail, Sudan, Suriye, Ürdün, Türkiye.
J.Beaujeu-Garnier, L'économie du Moyen-Orient, 1951.		Türkiye, Mısır, Suriye, Lübnan, İsrail, Ürdün, Suudi Arabistan, Irak, İran.
Atlas of Islamic History (Princeton Univ. Press, 1951).	Güneybatı Asya'nın tamamı.	Hindistan ve Tibet

Kaynak: Fevret, 1952.

Tabloda gösterilen tanımlamaların ortak yanı, Fransızca konuşan Kuzey Afrika'dan başlayıp Hindistan sınırına kadar uzanan, Müslüman nüfusun yaşadığı bölgeyi "Ortadoğu" olarak işaret etmeleridir (Fevret, 1952, s. 193).

Geniş anlamda Arap yarımadası da dâhil olmak üzere Libya'dan Afganistan'a kadar uzanan coğrafyayı ifade etmektedir. İlk defa 1902 yılında Amerikalı bir deniz subayı tarafından kullanılan "Ortadoğu" ifadesi (Middle East) İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaygınlaşmıştır. Günümüzde ise "Ortadoğu" ifadesi dar anlamda kullanılmakta, Doğu Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerle (Yunanistan hariç olmak üzere) bunlara komşu olan ülkeleri içermektedir. Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının merkezini oluşturan Ortadoğu, tarih boyunca stratejik bir öneme sahip olmuştur. ABD'nin bölgesel stratejisinde etkili olan "Türkiye-İrak-İran-Pakistan-Afganistan" kuşağına hâkim olanın, dünyaya hâkim olacağı tezi dolayısıyla Ortadoğu İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD açısından daha büyük bir stratejik önem arz etmiştir. Dünyada birinci derecede önemli dokuz stratejik deniz geçiş yolundan beşinin (Çanakkale ve İstanbul boğazları, Süveyş Kanalı, Aden ve Hürmüz boğazları) yer alması sebebiyle Ortadoğu, deniz jeopolitiği açısından da önem arz etmektedir (Davutoğlu, 2001, ss. 323-327).^a

Bununla birlikte, Lacoste'un da ifade ettiği üzere Ortadoğu bölgesinin tarihi ve kültürel çeşitliliği bizi homojen bir Ortadoğu tarifinden uzaklaştırmakta, kriz, çatışma, savaş jeopolitiğine çağrışım yapmaktadır (Capdepuy, 2008, s. 225). Günümüzde yaygın olarak kullanılmakta olan "Ortadoğu" veya "Yakındoğu" terimlerine göre tasnif edilmiş bölge Grafik 1'de gösterilmiştir.

Kaynak: Capdepuy, 2008.

Grafik 1. Değişken kavramlara bağlı olarak Ortadoğu ve Yakındoğu

^a Bununla birlikte, Ortadoğu ifadesine karşılık olarak Fransızca yayınlarda "Proche-Orient" tabiri kullanılmaktadır. Diğer bir ifadeyle "Middle East" tabiri ABD ve Anglo-Sakson yayınlarda kullanılmakta ve daha çok stratejik bir durumu ifade etmektedir. Oldukça geniş kapsamlı bir coğrafyaya karşılık gelmektedir. Öte yandan "Proche-Orient" tabiri Doğu Akdeniz'den Mezopotamya'ya kadar uzanan Türkiye, Mısır, Lübnan, Suriye, Ürdün, İsrail, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Irak ve İran'ı işaret etmektedir. Bu ifade, daha dar kapsamlı bir alanı içine almaktadır (Capdepuy, 2008, s. 226).

Grafikten anlaşılacağı üzere, "Ortadoğu" ya da "Yakındoğu" terimleri coğrafi olmak yanında siyasi, kültürel, stratejik değerlere dayalı olarak tanımlanmıştır. Bölge ülkelerinden Lübnan, Suriye, Ürdün, İsrail-Filistin ve Irak en dar kapsamlı "Ortadoğu" veya "Yakındoğu" tanımlamasına dahil olmaktadır. Bu ülkelere Türkiye, Mısır, Sudan, Yemen, Suudi Arabistan, Körfez ülkeleri, İran, Mağrip ülkeleri, Afganistan ve Pakistan ilave edildiğinde en geniş "Yakın ve Ortadoğu" tanımına ulaşılmaktadır.

Grafikte Sudan'ın bölgeye dahil edilmesi Amerikan yaklaşımı Ortadoğu (Middle East) tanımına uygun olmakla birlikte Fransız yaklaşımı Yakındoğu (Proche Orient) tanımına uymamaktadır (Capdepuy, 2008, s. 236).

Ortadoğu'yu tanımlamak üzere ortaya konulan ve günümüze kadar gelen terimleri aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

- Levant (Şark): İngilizce bir tanımlama olup Doğu Akdeniz'i ifade etmektedir.

- Near East (Yakındoğu): Ortadoğu'nun merkezini ifade etmektedir.

- Middle East (Ortadoğu): Değişkenlik gösteren, batıda Irak ve Suriye'den Fas'a, doğuda Afganistan ve Pakistan'a kadar uzanan oldukça geniş bir alanı ifade etmektedir.

- Moyen-Orient: Yakaşık olarak "Middle East" terimine karşılık gelmekte ancak Magrib bölgesini dahil etmemektedir. Asya ve Afrika'nın birleştiği yeri merkeze almaktadır.

- Proche-Orient: Ortadoğu'nu Akdeniz'e yakın kısmını ifade etmektedir.

Yukarıdaki tanımlardan hareketle yerkürede herhangi bir bölgeyi tanımlamak aslında bizim "doğumuz" bizi bize yönlendirmektedir (Said, 1980).

Bu çalışmada Ortadoğu ülkeleri için T.C. Dışişleri Bakanlığı'nun bölge sınıflandırması esas alınacaktır. Bu çerçevede Lübnan, Suriye, Irak, İran, İsrail, Filistin, Mısır, Ürdün, Suudi Arabistan, Kuveyt, Bahreyn, Katar, BAE, Umman ve Yemen Türkiye'nin dış ticaret istatistiklerinde Ortadoğu ülkeleri olarak yer almaktadır.^b Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle olan dış ticareti Lübnan, İran, İsrail, Mısır ve Ürdün özelinde ele alınacaktır.

1. Seçilmiş Ülkeler Özelinde Ortadoğu'nun Sosyoekonomik Görünümü

Ortadoğu, tarihin değişik dönemlerinde büyük imparatorlukların hüküm sürdüğü, Kudüs başta olmak üzere kadim kentlerinde çeşitli inançların bulunduğu bir sahne olmuş, 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Doğu-Batı ticaretinin kilit noktalarından birine, 1908'de bölgede petrolün keşfiyle de büyük güçlerin çıkar çatışmalarının merkezine dönüşmüştür. 1949'da İsrail'in kuruluşundan sonra, çözümü oldukça karmaşık bir hal alan Filistin sorunu nedeniyle belirsizlik ve çatışma ortamı derinleşmiştir. Bu özellikler bölgenin sosyoekonomik görünümünde bütün olarak etkili olmakla birlikte bölge ülkelerinin kendi aralarında ve Türkiye ile olan ticari ilişkileri söz konusu olduğunda bazı ülkelerin diğerlerinden ayrıştığı görülmektedir.

^b Ortadoğu bölgesindeki ülkeler listesi için bkz: <https://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?ff1be5b3-51d9-4c0a-99f5-291c33c39414>

Tablo 2. Ortadoğu'dan Seçilmiş Ülkelerinin Genel Görünümü

Ülkeler	Nüfus (bin)	Yüzölçümü km ²	KB GSYH (Milyon Dolar)	İhracat (Milyon Dolar)	İthalat (Milyon Dolar)	Gelen DYY (bin)	Giden DYY (bin)
Lübnan	5 593	10 230	7 824 (2015)	4 590	13 857	273	65
Suriye	21 324	183 630	1 040 (2015)	739	6 463	-	-
Irak	43 534	434 128	4 650	86 298	66 217	-2 613	134
İran	87 923	1 622 500	16 047	71 646	48 978	1 425	81
İsrail	8,900	21 640	52 666	60 159	92 155	29 615	9 712
Filistin Devleti							
Mısır	109 262	995 450	3 715	43 626	83 503	5 122	367
Ürdün	11 148	88 794	4 107	9 357	21 613	621	16
Suudi Arabistan	35 950	2 149 690	23 096	276 179	152 850	19 285	23 860
Kuveyt	4 250	17 820	32 664	63 128	31 889	198	3 630
Bahreyn	1 463	785	26 183	22 369	14 188	1 765	64
Katar	2 680	11 490	69 066	87 203	27 985	-1 093	159
BAE	9 365	71 020	44 663	101 838	76 106	20 667	22 545
Umman	4 520	309 500	16 328	44 591	30 995	3 619	581
Yemen	32 982	527 9970	1 023	662	5 204	-15 45 (2015)	4

Kaynak: UNCTAD, 2023.

Bölge ülkelerinden Mısır, İran, Irak, Suudi Arabistan ve Suriye nüfus ve yüzölçümü bakımından büyük ülkeler olmalarına karşın Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla bakımından aynı gücü sergileyememektedirler. Katar, İsrail, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt, Bahreyn olmak üzere küçük yüz ölçüm ve nüfuslu ama yüksek gelirli ülkeler söz konusudur. Körfez ülkeleri başta olmak üzere bölge ülkelerinin büyük bölümünün ekonomileri petrol gelirlerine dayanmaktadır.

Bölgede Akdeniz'e kıyısı bulunan ülkelerden İsrail, gelişmiş ekonomisiyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Nitelikli işgücü ve girişimci olarak gelişmiş bir insan kaynağına sahiptir. İsrail, sanat, bankacılık ve sigortacılık, ticaret, bilgi teknolojileri, araştırma geliştirme, iletişim ve ulaştırma gibi alanlarda yönetici, mühendis ve teknik eleman kadrosunda önemli sayıda insan kaynağı barındırmaktadır. İran Körfezi'nin batı kıyılarında yer alan Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt, Bahreyn ve Katar petrol zengini ülkeler, gelir kaynaklarını çeşitlendirmek amacıyla tarım, sanayi, taşımacılık, gayrimenkul ve finansman gibi petrol dışı sektörlerle yatırım yapmaktadırlar. Bölge ülkelerinden İran, önemli petrol geliri olmasına karşın diğer sektörlerle yönelimi oldukça sınırlı kalmaktadır. Özellikle iç ve dış güvenlik harcamalarının yüksek oluşu ekonomiyi çeşitlendirme çabalarını sınırlandırmaktadır. Irak ise petrol zengini olmakla birlikte siyasi istikrarsızlıklar nedeniyle oldukça zayıf bir ekonomik performans göstermektedir. Ürdün, bankacılık ve finans, turizm alanlarında önemli mesafeler kaydetmiş olmakla birlikte Ortadoğu'daki çatışma ve kriz ortamına oldukça açık bir ekonomiye sahiptir. Lübnan, 1974-1990 arası dönemde yaşadığı iç savaş nedeniyle siyasi istikrarı kaybetmiş bu durum ise ekonomide derin bir yıkıma yol açmıştır. Mısır, Ortadoğu'da oldukça eski bir uygarlık mirası üzerinde yer almasına karşın, izlediği politikalarla beşeri sermayesinin dışarı göç

etmesine neden olmuş, kalkınma sürecinde bir fırsat olarak değerlendirememiştir. Yemen ise bölgede düşük gelirli ülkeler arasında yer almaktadır. Yüksek oranda bebek ölüm oranı ile az gelişmiş ülkeler kategorisinde yer almaktadır (Dumont, 2009, ss. 55-60). Bölge ülkeleri arasında sosyoekonomik yapı ve ticari ilişkiler açısından İsrail ayrılmaktadır. Filistin sorunu ve yayılmacı Siyonist politikası, nedeniyle bölge ülkeleri tarafından dışlanmakta olan İsrail, Katar'dan sonra en yüksek gelire sahip ülkedir. Daha da önemlisi İsrail, doğal kaynak zengini olmadığı halde yüksek GSYH'sını, vatandaşlarına refah aracı olarak sunabilmektedir.

2. Türkiye'nin Ortadoğu Ülkeleriyle Ekonomik İlişkilerinin Görünümü

Türkiye'nin ticari ilişkileri genel olarak Batılı bir görünüm arz etmekle birlikte 2000'li yıllardan itibaren komşuları başta olmak üzere, Ortadoğu ülkeleriyle olan ticaret hacmi kayda değer bir şekilde artmıştır. Avrupa Birliği ile 1996 yılından beri Gümrük Birliği Mutabakatının uygulanıyor ve 2005 yılından beri AB'ye aday ülke olması Türkiye'nin Batı dünyasıyla olan ticaret hacmini artırmış buna karşın Ortadoğu bölgesinde yaşanan siyasi krizler ve çatışma ortamları, Türkiye'nin bölge ülkeleriyle olan siyasi ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Bununla birlikte Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle olan ticaret hacmi son 10 yıldaki siyasi gerilim ortamından büyük ölçüde etkilenmemiştir. Türkiye'nin bölge ülkeleriyle dış ticareti 2022 yılı itibariyle yaklaşık 43 225 milyon dolar olup bununun 28 626 milyar doları ihracat, 14 599 doları da ithalat olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'nin, Ortadoğu ülkelerinden İsrail, Suriye, Mısır ve Birleşik Arap Emirlikleri ile ilişkilerini bu bakımdan değerlendirmek mümkündür. İsrail'in 2008'de, Mavi Marmara gemisine uluslararası sulara saldırı düzenlemesinin ardından ikili ilişkiler bozulmuş ve Türkiye Tel Aviv'deki Büyükelçisini geri çekmiştir. Yapılan çalışmalar siyasi krizlerin, iki ülke arasındaki ticari ilişkileri olumsuz yönde etkilemediğini göstermiştir. Nitekim Türkiye'nin İsrail ile olan dış ticareti 2013 yılında yaklaşık 5,5 milyar dolar iken 2022 yılında yaklaşık 6,2 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Mısır ile olan ilişkiler 2013 yılında Mursi iktidarına karşı gerçekleştirilen askeri darbenin ardından bozulmuş ve Büyükelçilerin karşılıklı olarak geri çekilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu durum Türkiye'nin Mısır ile olan dış ticaretini olumsuz yönde etkilemiş, Türkiye'nin 2013 yılında 5 milyar dolar olan dış ticareti 2022 yılında 4,8 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Türkiye-Mısır arasındaki gerilim, Türkiye-Birleşik Arap Emirlikleri ilişkilerine de yansımış, bölgedeki diğer krizlerle derinleşmiştir. İlişkiler son yıllarda düzelmiş 2013 yılında 10,6 milyar dolar olan dış ticaret 2022 yılında 10,1 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Suudi Arabistan ile dış ticaret 2013 yılında 5,2 milyar dolar iken 2022 yılında 3,3 milyar dolar gerçekleşmiştir. Suriye ile olan dış ticaret 2013 yılında 1,3 milyar dolar iken 2022 yılında 1,5 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Suriye ile ilişkilerin 2011'de başlayan iç savaş sonrası bozulması, iki ülke arasındaki ticari ilişkileri de olumsuz yönde etkilemiş, 2013 yılında 1,4 milyar dolar olan dış ticaret hacmi 2022'de 1,5 milyar dolar ile sınırlı kalmıştır.

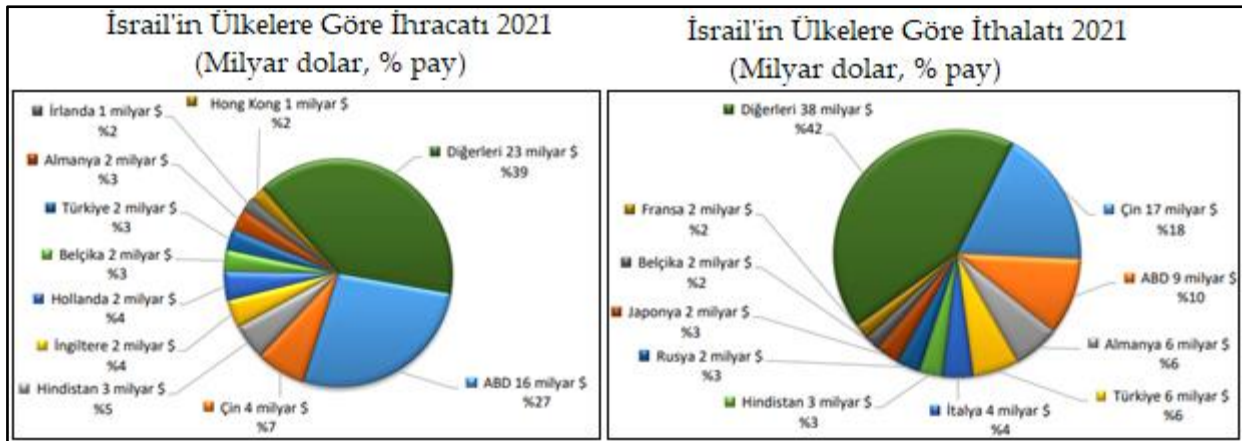
Son yıllarda Türk dış politikasının Ortadoğu ayağında yumuşama görülmekte, atılan karşılıklı adımların Türkiye'nin bölge ülkeleriyle olan ticari ilişkilerini güçlendirmesi beklenmektedir.

3. Türkiye'nin Ortadoğu Ülkeleriyle Ekonomik İlişkilerinde İsrail'in Yeri ve Önemi

Türkiye ve İsrail, ilişkilerinde dönemsel sorunlara bağlı olarak inişler çıkışlar olmakla birlikte kriz ve çatışmaların eksik olmadığı Ortadoğu coğrafyasının dinamik yapıya sahip ve yüzleri Batı'ya dönük

iki ülkesidir.^c Türkiye, 1948 yılında kurulan İsrail'i resmen tanımış olan ilk ülkelerden olmuş, ticari ilişkilerin geliştirilmesinden yana sergilediği tavır, İsrail inşaat şirketlerinin Türkiye'de üstlendikleri faaliyetler şeklinde karşılık bulmuştur. Ancak 1956 yılındaki Süveyş Kanalı kriziyle birlikte siyasi ilişkilerin gerilmesinden iki ülke arasındaki ticari faaliyetler de olumsuz yönde etkilenmiştir. Buna ilave olarak 1970'li yıllarda yaşanan petrol krizleriyle birlikte, iki ülke arasında ticaretteki olumsuzluk zirve yapmıştır. İki ülke arasındaki siyasi ilişkiler 1980'lerden itibaren iyileşme yoluna girmiş, Türkiye-İsrail ticari ilişkileri de bu durumdan olumlu yönde etkilenmiştir. Türkiye 1986 yılında Tel Aviv'e maslahatgüzarı atamış, aradan geçen yirmi yıldan sonra 1992'de iki ülke arasında ilk resmi ziyaretler gerçekleşmiştir.

Türkiye-İsrail ilişkilerinde 1990'lı yıllar, Ortadoğu'daki dış müdahalelere ve çatışma ortamlarına rağmen iş birliğinin zirve yaptığı bir dönem olmuştur. 1996 yılında Türkiye ve İsrail arasında serbest ticaret anlaşması imzalanmış ve 1 Mayıs 1997'de yürürlüğe girmiştir. Bu tarihten itibaren iki ülke arasındaki ticaret hacmi önemli ölçüde artmış ve Türkiye'nin, İsrail pazarına yönelik ihracatında metal, tekstil, kimyasal ve ulaşım sektörlerindeki ürünlerinin hacmi artmıştır. Türkiye'nin İsrail ile olan dış ticareti 2021 yılında 8 milyar dolar olarak gerçekleşmiş, bunun 2 milyar doları Türkiye'nin ithalatı ve 6 milyar doları da ihracatı olmuştur.

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, İsrail Ülke Profili 2022.

Grafik 2. İsrail'in Ülkelere Göre Dış Ticareti

2010 yılında yaşanan Mavi Marmara krizinden sonra gerilen, 2016'dan itibaren normalleşme sürecine giren diplomatik ilişkiler süreci 2018 yılında sekteye uğramış ve 2022 yılında İsrail Cumhurbaşkanı'nın Ankara ziyaretiyle ikili ilişkilerde yeni bir yakınlaşma döneminin başlangıcı olmuştur.

^c Başlangıcından günümüze kadar süregelen Türkiye- İsrail ilişkileri, bazı politikalar çerçevesinde şekillenmiştir. Filistin sorununa ilişkin Türkiye'nin tutumu, Türkiye ve İsrail'in bölgesel tehdit algıları, iki ülkenin ekonomik ve askeri menfaatleri, ABD başta olmak üzere Batılı güçlerin Ortadoğu politikaları bunlar arasında sayılabilir. Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişimi konusunda bakınız: Rifat Uçarol, 2010, ss. 888- 899.

B. TÜRKİYE-ORTADOĞU İLİŞKİLERİNİN TÜRKİYE-İSRAİL TİCARİ İLİŞKİLERİ EKSENİNDE İHRACAT-İTHALAT YAKINSAMA ANALİZİYLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Orta Doğu'nun siyasi ve iktisadi ilişkileri anlatılmış olup, Türkiye'nin Ortadoğu Ülkeleriyle ekonomik ilişkilerine değinilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünü ampirik analiz oluşturmaktadır. Bu bölümde Orta Doğu ülkelerinde dış ticarete (ihracat-ithalat) yakınsama etkileri araştırılmıştır. Üçüncü bölümde ise analizden elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

1. Veri Seti ve Analiz

Literatürde genel olarak araştırılan çalışmalara bakıldığında uluslararası ticaretin yakınsama etkilerinin incelendiği görülmektedir. Yakınsama analizinin tespitinde genellikle birim kök testlerinden yararlanılmaktadır (Apergis & Cooray, 2016; Ben-David, 1993; Ben-David, 1996; Ben-David & Kimhi, 2000; Choi, 2009; Sachs & Warner, 1995). Bu amaçla çalışmada seçilmiş Orta Doğu Ülkelerinde (İsrail, Lübnan, İran, Mısır, Ürdün ve Türkiye) 1989-2021 dönemi arasında dış ticarete yakınsamanın olup olmadığı araştırılmıştır. Çalışmada bütün ülkelerdeki ihracat ve ithalat verileri kullanılmış ve veriler Dünya Bankasından elde edilmiştir. Verilere ait tanımlamalar Tablo 3'te gösterilmektedir. Çalışmada sabit fiyatlarla mal ve hizmet ihracatı ve ithalatı verileri kullanılmış ve verilerin logaritmaları alınarak analize dahil edilmiştir.

Tablo 3. Çalışmada Kullanılan Veriler

Değişkenler	Değişkenlerin Kullanılması	Kaynak
ihr	Mal ve hizmet ihracatı (sabit fiyatlarla \$)	WDI (Dünya Bankası)
ith	Mal ve hizmet ithalatı (sabit fiyatlarla \$)	WDI (Dünya Bankası)

Analiz iki aşamadan oluşmakta birinci aşamada Orta Doğu Ülkelerinin dış ticaretinin İsrail dış ticaretine yakınsayıp yakınsamadığı araştırılmış, ikinci aşamada ise, Orta Doğu Ülkelerinin dış ticaretinin Türkiye'nin dış ticaretine yakınsayıp yakınsamadığı incelenmiştir. Analizde kullanılan değişkenler birinci aşama için ihracat (ihr1) ve ithalat (ith1), ikinci aşamada ise ihr2 ve ith2 verileriyle ifade edilmektedir. Çalışmada öncelikle ihr1 ve ith1, ihr2 ve ith2 değişkenlerinin yatay kesit bağımlılığının olup olmadığı Breusch Pagan LM Testi ile ortaya konmuştur. Daha sonra ise yatay kesit bağımlılığı altında panel birim kök sınaması yapan Pesaran (2006) tarafından geliştirilen ikinci nesil CADF sınaması yapılmıştır. Zira panel birim kök testleri ile bireysel veya ortak birim kökün varlığının reddedilmesi durumunda serilerin durağan olduğu ve dolayısıyla yakınsama sürecinin doğrulandığı sonucuna ulaşılmaktadır.

1.1. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

Yatay kesit bağımlılığının sınanması konusunda Breusch ve Pagan (1980)'in LMBP test istatistiğinden yararlanılmıştır. Ülke sayısının zaman boyutundan küçük olması durumunda tercih edilen istatistik olan LMBP test istatistiği aşağıdaki regresyondan hareketle hesaplanmaktadır:

$$y_{it} = \alpha_i + \beta_i' \cdot x_{it} + \mu_{it} \quad i=1,2,\dots,N; \quad t=1,2,\dots,T \quad (1)$$

Yatay kesit bağımlılığı testinin hipotezleri aşağıdaki gibi verilmektedir:

H₀: Yatay kesit bağımlılığı yoktur.

H₁: Yatay kesit bağımlılığı vardır.

Standart normal dağılıma sahip olan Breusch & Pagan (1980)'in test istatistiği aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$LM_{BP} = T \cdot \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \sim \chi_{N \cdot (N-1)/2}^2 \quad (2)$$

1.2. Panel Birim Kök Testi

CADF, Peseran (2007) tarafından geliştirilmiş olup genişletilmiş Dickey Fuller testi olarak adlandırılan panel birim kök testi regresyon modeline dayanmakta ve aşağıdaki gibi gösterilmektedir.

$$\Delta y_{it} = a_i + b_i y_{i,t-1} + c_i \bar{y}_{t-1} + d_i \Delta \bar{y}_t + e_{it} \quad (3)$$

$$t_i(N, T) = \frac{\Delta y'_{i-1} \bar{M}_{wy_{i-1}}}{\hat{\sigma}_i (y'_{i-1} \bar{M}_{wy_{i-1}})^{1/2}} \quad (4)$$

Her bir yatay kesit için hesaplanan t istatistik değerlerinin ortalaması olan CIPS istatistiği aşağıdaki gibidir.

$$CIPS(N, T) = \bar{t} = N^{-1} \sum_{i=1}^N t_i(N, T)$$

Aşağıda testin hipotezleri gösterilmiştir:

H₀: $\beta_i = 0$ seri durağan değildir.

H₁: $\beta_i < 0$ seri durağandır.

C. BULGULAR

Tablo 4. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

CD Tests	ihr1		ith1	
	İstatistik Değ.	Olasılık Değ.	İstatistik Değ.	Olasılık Değ.
CD LM ₁	104.825	0.000***	95.020	0.000***
CD LM ₂	16.400	0.000***	14.609	0.000***
CD LM	-3.945	0.000***	-2.747	0.003***
Lm adj	8.023	0.000***	8.964	0.000***

Not: *, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10, anlamlılık değerlerini göstermektedir.

Tablo 4 ihr1 ve ith1 değişkenleri için uygulanan yatay kesit bağımlılığı testi sonuçlarını göstermektedir. Test sonuçları incelendiğinde, her bir değişken için CDLM1 ve CDLM2 test istatistiklerine ait olasılık değerlerinin 0,05'ten küçük olmasına dayanarak, yatay kesit bağımlılık olmadığını ifade eden sıfır hipotezi reddedilmektedir. Bir diğer ifadeyle, seriler arasında yatay kesit bağımlılığının olduğu sonucuna varılmıştır.

Tablo 5. CADF Birim Kök Testi

		CIPS İst.	Kritik Değer
ihr1	Düzyeyde	-3.708	-2.86
ith1	Düzyeyde	-2.233	2.86
	Birinci Farkında	-3.973	-2.86

Yatay kesit bağımlılık testi sonucuna dayanarak, serilere ikinci kuşak birim kök testlerinden olan CADF testi uygulanmıştır. Test sonuçları Tablo 5’de verilmektedir. CADF test istatistik değerleri Pesaran (2007) makalesinde yer alan kritik değer tablosundaki %5’de -3.99 değerinden küçüktür. Sonuçlara göre, test istatistiği kritik değerden küçüktür ve seriler durağan değildir. Birinci farkı alınan serilerin (ith1) test istatistikleri kritik değerden büyük olduğundan dolayı serilerin durağan ve I(1) özelliği gösterdiği sonucuna varılmıştır. CADF test istatistiği sonucuna göre Türkiye’nin de içerisinde yer aldığı seçilmiş Orta Doğu ülkelerinin dış ticaretinin İsrail’e yakınsadığı tespit edilmiştir.

Tablo 6. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

	ihr2		ith2	
CD Tests	İstatistik Değ.	Olasılık Değ.	İstatistik Değ.	Olasılık Değ.
CD LM ₁	75.083	0.000***	75.424	0.000***
CD LM ₂	10.970	0.000***	11.032	0.000***
CD LM	-3.561	0.000***	-3.611	0.000***
Lm adj	7.880	0.000***	18.834	0.000***

Not: *, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10, anlamlılık değerlerini göstermektedir.

Tablo 6, ihr2 ve ith2 değişkenleri için uygulanan yatay kesit bağımlılığı testi sonuçlarını göstermektedir. Test sonuçları incelendiğinde, her bir değişken için CDLM1 ve CDLM2 test istatistiklerine ait olasılık değerlerinin 0,05’ten küçük olmasına dayanarak, yatay kesit bağımlılık olmadığını ifade eden sıfır hipotezi reddedilmektedir. Bir diğer ifadeyle, seriler arasında yatay kesit bağımlılığının olduğu sonucuna varılmıştır.

Tablo 7. CADF Birim Kök Testi

		CIPS İst.	Kritik Değer
ihr2	Düzyeyde	-3.422	-2.86
ith2	Düzyeyde	-1.807	2.86
	Birinci Farkında	-4.421	-2.86

Tablo 7’de CADF test istatistik değerleri Pesaran (2007) makalesinde yer alan kritik değer tablosundaki %5’de -2.86 değerinden küçüktür. Sonuçlara göre, test istatistiği kritik değerden küçüktür ve seriler durağan değildir. Birinci farkı alınan serilerin (ith2) test istatistikleri kritik değerden büyük olduğundan dolayı serilerin durağan ve I(1) özelliği gösterdiği sonucuna varılmıştır. Diğer bir ifade ile Tablo 7’ye bakıldığında CADF test istatistiği sonucuna göre İsrail’in de içerisinde yer aldığı seçilmiş Orta Doğu ülkelerinin dış ticaretinin Türkiye’ye yakınsadığı tespit edilmiştir.

Sonuç

Türkiye-İsrail ilişkileri, İsrail Devleti’nin tarihi kadar eski, Türk Yahudi toplumu ile ilişkileri ise Osmanlı’nın dünya siyaset ve ekonomisinin merkezini oluşturduğu 15. ve 16. Yüzyıla kadar uzanmaktadır. Her iki ülkenin aynı coğrafyada bulunması, tarihi ilişkileri, Batı’ya dönük yüzleri,

dinamik yapıları, yaşanan kriz ve çatışma ortamlarına rağmen ticari ilişkilerin sağduyudan uzaklaşmayan bir seyir izlemesini sağlamıştır.

Bu çalışmanın, seçilmiş Orta Doğu Ülkelerinde (İsrail, Lübnan, İran, Mısır, Ürdün ve Türkiye) 1989-2021 dönemi arasında dış ticarete yakınsamanın olup olmadığının araştırılması şeklindeki amacı doğrultusunda analiz iki aşamada gerçekleştirilmiş, birinci aşamada Orta Doğu Ülkelerinin dış ticaretinin İsrail dış ticaretine yakınsayıp yakınsamadığı, ikinci aşamada ise, Orta Doğu Ülkelerinin dış ticaretinin Türkiye'nin dış ticaretine yakınsayıp yakınsamadığı irdelenmiştir. Çalışmada öncelikle değişkenlerin yatay kesit bağımlılığının olup olmadığı Breusch Pagan LM Testi ile ortaya konmuştur. Daha sonra ise yatay kesit bağımlılığı altında panel birim kök sınaması yapan Peseran (2006) tarafından geliştirilen ikinci nesil CADF sınaması yapılmıştır. Analizden elde edilen sonuçlara göre Orta Doğu Ülkelerinin dış ticaretinin İsrail dış ticaretine ve Orta Doğu Ülkelerinin dış ticaretinin Türkiye'nin dış ticaretine yakınsadığı tespit edilmiştir.

Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle olan ticari ilişkileri, İsrail ile olan dış ticaretinde olduğu üzere incelenen ülkeler özelinde söz konusu dönemde bölgede yaşanan siyasi krizlerden ayrılmıştır. Bu doğrultuda, son birkaç yıldan itibaren bölge ülkeleri arasında gözlemlenmekte olan yakınlaşma 2022 yılından itibaren Türkiye İsrail ilişkilerinin de yumuşaması şeklinde Türk dış politikasına yansımıştır. Bu durumun Ortadoğu ülkeleri arasında olacağı gibi Türkiye ve İsrail dış ticaret hacminde artış olarak sonuç doğurması muhtemeldir.

Etik Kurul İzni

Bu makale etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan eder.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makale yazarları aralarında herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Apergis, N., & Cooray, A. (2016). Old wine in a new bottle: Trade openness and FDI flows are the emerging economies converging?. *Contemporary Economic Policy*, 34(2), 336-351.
- Ben-David, D. (1993). Equalizing exchange: Trade liberalization and income convergence. *Quarterly Journal of Economics*, 108, 653-679.
- Ben-David, D. (1996). Trade and convergence among countries. *Journal of International Economics*, 40, 279-298.
- Ben-David, D., & Kimhi, A. (2000). Trade and the rate for income convergence. *Centre For Economic Policy Research, Centre For Economic Policy Research*, 2390.
- Breusch, T.S., & Pagan, A.R. (1980). The lagrange multiplier test and its application to model specification in econometric. *Review of Economic Studies*, 47, 239-254.
- Capdepuy, V. (2008). Proche ou moyen-orient? *Géohistoire de la notion de middle east*, 37, 225-238.
- Choi, C. (2009). Does bilateral trade lead to income convergence?, Panel Evidence. *Journal of Economic Development*, 34(1), 71-79.
- D'andurain, A. (2008). L'Orient, une fiction compliquée. Les Mots de la Diplomatie. *Les Carnets du CAP*, 195-197.
- Dumont, G. F. (2009). Les parameres géopolitiques du Moyen-Orient (Middle East: geopolitical parameters). *La géostratégie des crises au Grand Moyen-Orient*, 47-70.
- Fevret, M. (1952). Essai de delimitation du Proche et du Moyen-Orient. *Revue de géographie de Lyon*, 24(2), 193-196.
- Kurt, V. (2021). Türkiye Mısır ilişkileri neden gerildi? Neden yumuşuyor? *Kriter*, 6(57). <https://kriterdergi.com/dis-politika/turkiye-misir-iliskileri-neden-gerildi-neden-yumusuyor>
- Lacoste Y. (2007). L'éditorial: au Moyen-Orient, des conflits qui s'aggravent en n'évoluant guère. *Hérodote*, 124, 3-13.
- Pesaran, H. M. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312.
- Pesaran, M. H. (2006). Estimation and inference in large heterogeneous panels with a multifactor error structure. *Econometrica*, 74(4), 967-1012.
- Sachs, J. D., & Warner, A. (1995). Economic reform and the process of global integration. *Brookings Papers on Economic Activity*, 26(1), 1-118.
- Said, E. (1980). L'Orientalisme, éditions du Seuil. Sciences humaines. Divers Essais, Date de parution 14/04/2015 <https://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/GeneralProfile/fr-FR/760/index.html>,
- T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü. (2022). İsrail ülke profili, s. 16. <https://ticaret.gov.tr/data/5efb250013b876a618413637/%C4%B0SRA%C4%B0L%20%C3%BCIke%20profili%202022%20kas%C4%B1m.pdf>

Uçarol, R. (2010). *Siyasi tarih, İstanbul*. Der Yayınları.

